

מיכה יוסף ברדיצ'בסקי – חייו ויצירתו

עמנואל בן-גריון

א

„שלוש ערים יכולות להיחשב כעיר מולדתי“ – משפט-כעין-מימרא מתוך אחד מסיפורי מיכה יוסף ברדיצ'בסקי מחיי בני-גילו („בין הפטיש והסדן“) שיש בו קווים אוטוביוגרפיים. העיר אשר מי"ב נולד בה היא מדזיבנוז, עריסת החסידות, בחבל-ארץ פודוליה המהווה חלק של אוקראינה (רוסיה הקטנה). העיר אשר מי"ב גדל בה (באותו הסיפור – השלישי במנין), מקום נעוריו ועלומיו, היא העיירה דובובה (שהשתייכה לחבל אוקראינה, סמוך לפלך קיוב) אשר בה כיהן אביו הרב במשך כחמישים שנה בערך. העיר השלישית היא עיר-המחוז אומן, ידועה הן כמקום מושבו וקבורתו של ר' נחמן מברצלב (שבשמו קשור נוסח בורם החסידי הכללי) והן כמעין מרכז-מעט של תנועת ההשכלה שקסמה למי"ב הצעיר ואפשר להגדיר את המקום ביחס אליו כעיר ההולדת הרוחנית שלו. ביצירתו האחרונה, „מרים“, עם כותרת-המישנה „רומן מחיי שתי עיירות“, דובובה („לדינה“) ואומן („חונירד“) הן האבטיפוסים של מקומות אירועי העלילות.

מי"ב נולד בשנת תרכ"ה (1865), כ"ז בחודש אב (לימים, לאחר שנפגש עם רעייתו-לעתידי, רחל רמברג, בשנת 1899, נהג לחשב את יום הכירותם, 30 באוגוסט, כיום הולדתו). שמותיו המקוריים היו יחיאל-מיכל ויוסף, והוא צימצם לצירוף מיכה-יוסף, על פי דוגמת שמו של המשורר מיכ"ל שהיה קרוב ללבו. גם את שם-המשפחה, ברדיצ'בסקי, שבו נתפרסם, אמר להחליף עוד בתקופה מוקדמת למדי בשם או בכינוי עברי, וכאשר החליט לאמץ לעצמו את השם בן-גריון, קודם ככינוי ואח"כ כשם משפחה רשמי (על פי שמו המקובל במסורת העברית של יוספוס פלאביוס, וזאת גם כאות להערצתו המיוחדת את ההיסטוריון היהודי), היה בטוח כי בשם זה ייזכר וייפקד; אך, למעשה, ניצח – עד כה – השם הגלותי שנולד בו את שם הקדומים שבחר בו. (במאמר מוסגר יצויין, כי שמע שמו של דויד בן-גריון, מי שהיה בעשרים שנים צעיר ממי"ב, לא הגיע אליו, ואילו מבין חוקרי דב"ג יש הטוענים כי גם הוא – בשמו המלא: דוד יוסף ב"ג – נשען בבחירת שמו על יוסיפון-יוספוס).

אביו של מי"ב, ר' משה-אהרן ברדיצ'בסקי (תר"ה-תרע"ט), היה נצר ממשפחת רבנים שנודעו בשמם ובמקומות כהונתם – בסביבה הקרובה יותר והקרובה פחות של הגלילות ההן – לאורך כשלוש מאות שנים ויותר; שלשלת-יוחסין נכבדה שמי"ב, אשר אביו הועידו לרבנות, כדבר מובן מאליו, לא יכול להמשיכה. אפס כי דוקא בהיקף ידיעת ספרות-הקודש, הספרות הרבנית, היה הוא שנחשב בנעוריו כ„עילוי“ ונשאר, מתמיד, לאורך ימיו, אחד הבקיאים בסוגיה השונים ומכמניה הטמירים – כמי אשר ידיד קרוב אמר עליו באחרית ימיו: „מי"ב היה

מאמר-הערכתו של עמנואל בן-גריון נכתב כמבוא לילקוט מי"ב שהוא עוסק בעריכתו ושעתיד להופיע בקרוב בסדרת ספרי מופת של הוצאת קרן מץ.

כעין, אטלס' יהודי (הכוונה לרמותו של אחד הנפילים במיתולוגיה היוונית) שנשא על כתפיו את מורשת היהדות כולה."

ב

בן י"א התייתם הנער, בנם בכורו של הוריו, מאמו פרל (פנינה) לבית סליטרניק שהיתה אז בשנת חייה הי"ט. התייתמותו הטילה צל לא רק על ילדותו ונעוריו; עקבותיה התמידו אתו, אפשר לומר: לאורך חייו, כזכור באופן נוקב בסיפוריו וציוריו במקומות שונים. לחוויות-נעורים קשה זו הצטרפה חוויות-עלומים קשה לא פחות: העלם נלקח — והוא בן י"ז — כחתן צעיר אל ביתו של גביר באחת העיירות הסמוכות, וכאשר חותנו האדוק מצא בידי אחד מספרי ההשכלה („שנאת-עולם לעם-עולם" לנחום סוקולוב) — גירשו מביתו והכריח את החתן, שבלבו נאבקו אהבת בת-זוגו והכמיהה לחופש-הרוח, לכתוב לה ספר-כריתות. גם עלילת-חיים זו משתקפת מתוך סיפורי מי"ב („מעבר לנהר", ועוד). אף המשבר הזה שממנו נמלט בעברו, אחר זמן לא רב, אל מקום תורה וחכמה רחוק מגלילות מוצאו, ישיבת וולוויץ בליטא, השאיר צלקת בנפש הצעיר שעדיין לא עמד על תעודתו בחיים.

הימים שנות השבעים וראשית שנות השמונים של המאה הקודמת, ימי שלטון הצארים אלכסנדר השני (ששמו קשור עם שיחרור הצמיתים, ושנפל קרבן למעשה-רצח) ובנו אלכסנדר השלישי. הנוף (המשמש רקע גם לסיפורי-העייירה של מי"ב) — המרחבים של אוקראינה הפוריה, ארץ-מישור מעוברת בידי האיכר הפראבוסלאבי שישב עליה מזה דורי-דורות. הנוף האנושי — ליד אנשי-הכפר, שהם הרוב והם בני העם האוקראיני הנתון במסגרת דתו ונוהגי-חיים קבועים, מזדקרים בעלי-האחוות, אצילים פולניים שהיו פעם אדוני הארץ והתנונו, ומעליהם נציגי הממשל, פקידים רוסיים ספורים המחזיקים במישרות הממשלתיות. ובין כל אלה, או לצד כל אלה, יהודי-העייירה כמעמד-ביניים, סוחרים וחנוונים, חוכרים ומתווכים, גם בעלי-מלאכה למיניהם, מרביתם מבני-העניים (וסתם מתפרנסים מן האוויר), אך מקצתם גם אמידים ובעלי שררה בתוך עמם. ובתוך העדה גם המשרתים את העדה, רבנים וחזנים, שוחטים ויתר כלי-הקודש. בדרך כלל פירוד והבדלה בין עיר לכפר, בין יהודים לבין לא-יהודים, ואולם קורה ואחת הבנות מבין העברים חוצה את קו-הגבול שבין העמים ועוברת אל אל נכר... וגם קרה, לא אחת, ונער יהודי נחטף על-ידי השלטונות, נתחנך באמנותם והופך, קנטוניסט.

בעיירת-הנעורים של מי"ב, במסגרתה הצרה („עירי הקטנה" בסיפוריו הקצרים שבהם היא מופיעה בשמות שונים), הכיר, כמובן, כל איש את אחיו, ובלב הסופר-לעתיד נרשמו, אפשר לומר, קווי-הדמות של כולם, אך לא רק על פי מקצועותיהם (היינו, בעיקר, עולם-המסחר, הקניה והמכירה, על סוגיו ופריטיו השונים), אלא גם על פי נטיותיהם הרוחניות-יהדותיות השונות. כל גבר בתוך עמו זה למד פעם, ולא אחת נשארה בו קירבה לאיזה ספר או גם לאיזה נוסח של המורשת הרבנית, אחד מקל ואחד מחמיר, אחד מרפרף, מרושל גם בתפילותו, ואחד מעמיק, ולא אחד גם יוצא-דופן. והעדה עצמה — שמרנית ובלתי-סובלנית, ובתוך ה,לשמה' ו,לשם שמים' פורח, ולעתים הורס, הריב.

ג

בסיפורי-הזכרון של מ"ב מונצחים שני רגעים מכריעים בחיי הנער: האחד, גילויו בסביבה הצרה, ה"אנטי-היסטורית", שהכירה רק בתורה ובתלמוד, את ספרי נביאים ראשונים' הכוללים תולדות הבית הראשון, שהיו שם בבחינת ספרים נידחים, והשני – קריאתו בספר "יוסיפון" וגילויו את תולדות הבית השני וקדמות העברים בארצם, מורשת גבורה. וגילוי שלישי – בלשון ציוריו: "התגלות" – ברק ההכרה הפתאומי, כי העולם הרחב, על ניריו ואילנותיו הנאים, אינו מעשה שטן או ממלכת השטן, וכי גם האור ומרחבי הטבע ניתנו לאדם לברך עליהם...

מכאן אל ספרי ההשכלה כבר קצרה הדרך, ולאחר גירושו מבית חותנו בעיירה טפליק, ביקש, כאמור, בישיבת וולוז'ין, שם עשה כשנתיים, הן את ההעמקה במקורות והן אפס קצהו של חופש הרוח. השאיפות נתמלאו רק בחלקן הראשון. אך באותה מחיצה-של-תורה נולד הסופר שבו. מאמרו הראשון – תולדות הישיבה – ראה אור (ב,האסיף" לנחום סוקולוב, ספר א') בשנת תרמ"ז. והתיאורים מהישיבה עצמה ("צרור מכתבים מאת בר-ב"ר"ב" ב,המליץ"; "עולם האצילות" ב,הכרם" לאליעזר אטלס – שניהם ראו אור בשנת תרמ"ח) המציאו לקוראים בעת ובעונה אחת תמונה מהימנה של הסביבה התורנית-הלימודית המובהקת הזאת ושל המשטר שבה, ואת תוגתו של לב בודד, אשר כאבי-דורות וחדית-דורות מסעירים אותו ואינם נותנים לו מנוח.

את החופש שחיפש לשוא בוולוז'ין, ניסה למצוא בשותפות עם אשה שתסייע בידו להגשים שאיפותיו הרוחניות, שעה שגם הוא יסייע בידה בעיסוקיה בחומר; אך נישואי-בשנית שארכו שנה אחת בלבד ונגמרו אף הם בגט, יסודם היה בטעות שהשניים נפלו לה קרבן. אלא שתחנה זו בחיי מ"ב – ישיבתו בעיר ברשאר בפודוליה, ששם פתחה האשה חנות – שימשה לו נקודת-מוצא לפעילות ספרותית ענפה ביותר. לא ידוע לנו הרבה על תקופת נישואין זו עצמה (הפרשה לא הוארה עד כה, בהיעדר מיסמכים כלשהם, והיא גם אינה משתקפת, ככל הנראה, ביצירותיו של מ"ב). אך ידוע לנו יותר על עשייתו בשדה הרוח. שנת ברשאר שלו – תרמ"ח-תרמ"ט – היא שנת צרופו והוצאתו של ספרו הראשון, המאסף "בית המדרש" (הופיע, קראקא תרמ"ח, כנספח ל"אוצר הספרות" של שאלתיאל איזיק גרבר) ושל עשרות מאמרים ורשימות בעיתונות העברית העיתית, הן התורנית והן ההשכלתית. עבודתו, ולא רק בקשר לעריכת המאסף, היתה קשורה גם בחליפת מכתבים מסועפת ביותר, הן עם מלומדים ותיקים ידועים בימים ההם והן עם בני-גילו שעלו או כמוהו על דוכן הספרות. שמו של מ"ב נתקשר בזכרון בני-דורו לאורך זמנים בשם העיר הזאת, ברשאר, ובביאוגרפיות הראשונות שנכתבו עליו מוזכרת, בטעות, העיר הזאת כמקום הולדתו.

ד

אצל מ"ב עצמו גמלה בתקופת ברשאר ההכרה-ההחלטה לצאת למערב כדי להשתלם גם בלימודים כלליים. נושא חוזר הוא במכתביו אל מוריו ודורשי טובתו שבתחום המושב, כגון המשורר יהודה ליב גורדון שרצה בהתקדמותו וניבא לו

עתידות, והן לאלה שמושכם מחוץ לגבולות רוסיה, כגון החוקר מהדיר-המררשים שלמה בובר בלבוב, שלמה מנדלקרן בלייפציג ועמיתו אהרן קמינקא שישב אז בפאריז. בין המתכתבים אתו היו גם המשכילים הנוודים בשעתם ש"י פין (בעל „האוצר“) והרב המתקדם יעקב יצחק ריינס שעם בנו משה ריינס בא בקשרי ידידות. ידיד נפש קרוב לו ביותר בימי שהותו בגלילות מוצאו היה המורה-המשכיל ירוחם שקאפניוק אשר קווים מדמותו חוזרים בדמותו של ירוחם ברומן „מרים“.

שנה תמימה התכוון לצעד המכריע בעברו בערים שונות בתחום המושב, ביניהן ורשה (ביקור אצל סוקולוב) ו„שדה לבן“. תחנתו האחרונה לפני המעבר היתה אורסה, שם הכיר את אחד העם ואת זלמן אפשטיין, ביקר אצל מנדלי ולילינבלום והתקרב אל החוקרים חיים יונה גורלנד (שמת באותה השנה) ודוד כהנא. באודסה המשיך בכתיבתו, שהסתכמה, עד ליום מעברו למערב, בכמאה מאמרים ורשימות. חיבוריו בחכמת-ישראל, שעל מציאותם אנו יודעים מתוך מכתביו (וגם ממודעות בעיתונים) נראה שאבדו, ביניהם ספר בשם „תורת הארם על-פי דרכי התלמוד“ (נכתב עוד בהיותו בן כ"א שנים), שמתוכו ידוע פרט אחד: הערכה העדפתית של שמאי לעומת הלל באחת הסוגיות השנויות במחלוקת ביניהם.

בסתיו 1890 (בראשית שנת תרנ"א) הגיע מי"ב לתחנתו האוניברסיטאית הראשונה, ברסלאו (או בירת שלזיה הפרוסית). הוא למד שם זמן קצר גם באקדמיה לציור וניסה להתקבל, באופן מקביל, בסמינאריון הרבני בעיר, אך התקנן, פחות ליבראלי מזה של האוניברסיטה, מנע זאת ממנו. מקצועות לימודיו: פילוסופיה, היסטוריה וכלכלה מדינית. היתה לו גם נטיה חזקה למתמטיקה, אך לא פיתח אותה. כברסלאו עשה אז שנתיים ימים והניח בה היסודות גם להשכלתו המערבית הכללית. על מאמריו המקדשים לשאלת ישראל הוסיף אז את הקונטרס הפולמוסי „רשות היחיד“, שהופיע ב„אוצר הספרות“. פרישמאן, ששהה באותו הזמן כברסלאו, היה ידיד-יריבו ויועצו כאחד. שם גם נתלווה אליו ומנית א. א. דרויאנוב, שחזר כעבור זמן-מה לרוסיה, ומכין היהודים המקומיים צמחה חברות עם ליאו בעק, לעתיד אחרון רבני היהדות הגרמנית בגזירות ת"ש, ואז עמיתו ללימודים.

עירו האוניברסיטאית השניה — ברלין, בה עשה כשנה ומחצית השנה, מלבד המשך לימודיו במיכללה גם שמע הרצאות בסמינאר היהודי הליבראלי. שם התקרב אל קבוצת סטודנטים דוברי עברית מבין יוצאי גליציה (ביניהם מרדכי עהרנפרייז, ישעיה טהון, צבי מלטר ודוד נוימרק) ונשאר אתם בקשר לאורך ימים. את חוק לימודיו סיים בשווייץ, באוניברסיטה של ברן. נושא הדיסרטציה (בלשון הגרמנית): „על הקשר שבין תורת-המוסר לבין תורת-היופי“ (בפרפרזה חפשית משלו: „על דבר אחדות הטוב והיפה — שתיים שהם אחת“); חיבור שהיה ונשאר תרומתו היחידה למדע הפילוסופיה על טהרתה. דין אחר לרברי ההגות שלו, המהווים כעין מדור בפני עצמו ביצירתו העברית ומבחינת הצורה אפשר להגדירם כשירים בפרוזה.

למותר הוא להרגיש כי חמש שנות לימודיו האוניברסיטאיים של מי"ב היו

שנות מחסור ועוני, ובעיקר בראשיתם. כברסלאו נזקק לקריאתו בערבים לאורו של פנס ברחוב.

הסביבה בשלוש ערי לימודיו שימשה לא אחת רקע לסיפוריו. עלילת סיפורו „מחניים“ מתרחשת בבירת שלזיה. הסיפור „עורבא פרח“ נתון בתוך הנוף השווייצרי, שקסם לו ביותר. במחזור-ציורים מאוחר יותר, בשם „פרצופים“, מתוארים טיפוסים של סטודנטים יהודיים במכללות המערב.

ה

בשנת 1896 חזר מ"ב לברלין והתחיל להתמסר בעת ובעונה אחת להמשך כתיבתו הפובליציסטית-ביקורתית ולחקיעת יתד בשדה הבלטריסטיקה. הוא גם קנה לו אחיזה — ובמידת-מה אחוזה — בלשון מדינת מגוריו. בזמנו, בתחום-המושב, היתה לו שפת-עבר לשון הספר (של ספרות קודש וספרות חול) האחת והיחידה, ואידיש — שפת-הדיבור; מן השפה הרוסית לא ידע אלא מעט מזער, ורק כסטודנט כברסלאו קרא בפעם הראשונה את סיפורי הרוסים הגדולים — מתוך תרגומם לגרמנית. אותה הלשון שימשה לו גם גשר להכרת הספרות הסקנדינאבית (איבסן, המסון) שהחלה אז להיוודע ברבים, וכל זאת, כמוכן, במקביל ללימוד ממש של הספרות הגרמנית הקלאסית (מופת שימשו לו האגדות של האחים גרים וסיפוריו של הקלסיקון השווייצרי גוטפריד קלר) והמודרנית — ה„סרתוסתרה“ של ניצשה, שכבש אז את הלבבות, והמחזות של גרהרט האופטמן שכוכבו החל אז לדרוך (ואשר אותו גם למד להכיר אישית). כאחד מדפי יומניו מזכיר מ"ב כי הספר הראשון בלשון הגרמנית שקרא אותו (עוד כברסלאו) היתה האוטוביאוגרפיה של שלמה מימון.

ברלין של סוף המאה ה-19 היתה אחד ממרכזיה של התרבות העברית החדשה, ויחד עם זאת, בתחום התרבות הכללית, ממוקדי הנאטורליזם והניאורומנטיקה. בשנת 1897 נוסד בברלין „השילוח“, ואחד העם הזמין את מ"ב לעבוד במערכת (נפגש אתו עוד קודם-לכן, בשווייץ, כדי להידבר אתו). את ראובן בריינין (שהדפיס ב„ממזרח וממערב“ כבר בשנת תרנ"ד את מאמרו הפרוגרמאטי של מ"ב „להיות או לחדול“) ואת שמעון ברנפלד — לשניהם הקדיש לימים מסות-הערכה — הכיר עוד מקודם. הוא התמיד בקשר עם עהרנפרייז וחבריו. באותו הזמן עלה הרעיון ליסוד הוצאת-ספרים עברית חדשה, מיוחדת לאנשי קו מרדני, לעומת שמרנות „השילוח“, בשם „התחיה“. עהרנפרייז, שהיה אז כבר רב בקהילת דיאקובר שבחבל סרביה (יוגוסלאביה של היום), היה הנושא והנותן וראש המזמינים, ומ"ב המתכנן על-ידו והמיועד להוציא הדברים אל הפועל. התכנית לא התגשמה, אך היוותה כעין שלב-הכנה לבמתי-יחיד צנועה שנפתחה למ"ב לאחר-מכן, למן סוף-המאה ואילך (הוצאת „צעירים“). הרעיון המרכזי מצא את ביטויו באותו „מכתב גלוי אל אחד העם“ (נדפס בכרך הראשון של „השילוח“), שלא לצמצם גבולות הספרות רק בתחום שאלת ישראל והמוצאות את ישראל.

באותה תקופה חל נסיונו האחד (ושנשאר חר-פעמי) של מ"ב, של כתיבה בלטריסטית בלשון הגרמנית. סיפורו Daneben (תורגם לעברית, אחרי מות מ"ב, בידי אשר ברש, בשם „אצל“). הסיפור נדפס בשנת 1898 בכתב-עת הרפרונטאטיבי של זרם המודרנה הגרמנית ועורר הדים. על ידי ידידיו הסופרים

הגרמנים היהודיים מוריץ היימאן ואפרים פריש התקרב מי"ב או אל קבוצת אנשי-ספר שהתרכזו מסביב לבמה הזאת ולבית-ההוצאה שלה (המו"ל סמואל פישר) והקשר נשאר בעינו עד סוף ימי מי"ב שהמשיך ללוות פעולות האסכולה הזאת ובנותיה, מקרוב ומרחוק.

כתיבתו הסיפורית של מי"ב היתה באותן השנים עדיין כמעט בחשאי ואל הקורא לא הגיעה, הצלחת סיפורי-שבגרמנית היא שהשפיעה, כנראה, על מו"ל עברי (הוא בן-אביגדור שהיה אח"כ למו"ל הראשי של מי"ב) לפתוח לו את שער בית-ההוצאתו. ואילו לכתיבתו הפובליציסטית (שעתידה היתה להיות מכונסת במסגרת הוצאת "צעירים") נענו, בדרך כלל, כתיבי-העת, אם גם, בשל דעותיו החורגות, לא ברצון-יתר. העדר במה משלו הכביד עליו מאד, מה גם שהיה — לאחר ריסון-עצמי בשנות לימודיו האקדמיים — שוב פורה ושופע כבשנות ראשיתו; ואם גם בין תרנ"ז-תרנ"ט ראו אור יותר משבעים מאמרים ורשימות משלו בעיתונות העברית, נשאר הגנוז מרובה על הגלוי.

איזכור תקופה זו בחייו לא יהיה שלם, אם לא יצויין כי גם שנות שלהי המאה היו בשבילו שנות מאבק קשה על קיומו החומרי והרוחני כאחת — ואולי במידה לא פחותה ממצב-הרברים בשנים הקודמות. ואמנם היוו השנים הללו כעין תוספת והשלמה לשנות לימודיו. אלא שבשעה שהמצוקה הגשמית לא הרפתה ממנו עוד לאורך זמן, פסקה, במידה הולכת וגוברת, מצוקת הנפש. הוא ידע את אשר לפניו, ולמלחמתו על האמת שלו היו תכנית וכיוון.

1

שנת תר"ס — שנת המעבר מן המאה הי"ט למאה העשרים — היתה, בחייו הספרותיים של מי"ב, שנת פריצתו את הסכרים. זה אחר זה, ובעצם זה לצד זה, הופיעו לא פחות מתשעה ספרים וקונטרסים שלו: ארבעה בשדה הסיפור (הקבצים "מעירי הקטנה" ו"מבית ומחוץ", ושני הרומאנים הקטנים "מחניים" ו"עורבא פרח" — כולם בהוצאת "תושיה", בית-ההוצאה אשר לבן-אביגדור), ארבעה בשדה הפובליציסטיקה והוויכוח הרעיוני על תעודת ישראל ("על הפרק", "על אם הדרך", "ערכים" ו"נמושות" — אלה הן ארבע חוברות-הפתיחה של הוצאת "צעירים". יחידה אחת עומדת ברשותה היא "ספר חסידים" (שוב בהוצאת "תושיה"), ספר של דברי-חזון, שירי-מחשבתי, בהשראת עולם החסידות שהקיף את מי"ב בילדותו ובנעויו, ושבנו התמרד בפנותו אל ההשכלה, ואשר שוב החל לדבר אל לבו, דוקא עם התרחקותו ממנו, כשחש בתנועה זו ביטוי דתי תמים של פשוטי-אדם כמהים לגאולה — שמחת-אביונים.

במחקרי-הספרות של היום יש ומוגדרת זופעתה-בשנה-אחת של ה"תשיעיה" הזאת כעריכה ראשונה של "כתבים מקובצים" של הסופר אשר עד אז בעצם לא הוציא אף ספר אחד ("בית המדרש" הרי היה רק מאסף, אם גם חלקו של מי"ב בו עלה הרבה על זה של עורך ומביא לרפוס). ואם כי הקורא העברי ידע את שמו מזה תריסר שנים, הרי לא עמד על היקף יצירתו. ההיכרות הבלתי-יצפויה הזאת, תוך כדי הפתעה שגבלה בהפלאה, הביאה אתה גם הדבקת תווים לאישיותו הספרותית, אשר לא אחת יסודם היה בטעות.

החותם האחד שטבעו בו היה דוקא זה של משורר-החסידות. קושר כתרים לה, וזה על סמך אותו, "ספר חסידים" הפיוטי שנתקבל אצל רבים בהתלהבות ממש.

ההתרשמות מן החיבור והסקת מסקנות ממנה היו במקומן, אלא שהסופר עתיד היה להתנער מן החלום הזה ולהעריך את משנת החסידות, מן הבחינה הערכית, כמשנית לעומת אחותה הבכירה, הקבלה — כך שבאופן אובייקטיבי אפשר לדבר על תקופה חסידית ביצירתו ולא כעיקרה.

אפס הטעות הקשה ביותר שטעו במי"ב אלה שקראו (ועדיין קוראים) לו בשם „גיטשיאני“ — על סמך סיסמתו „שינוי ערכין“ שחידש ואיזרח בעברית, והיא אמנם שאולה מניטשה, אך משמעותה אצל מי"ב שונה תכלית השינוי. (מי"ב עצמו העיד על עצמו ביומנו: „אני לא יצאתי מניטצשה — כדעת רבים — אלא נפגשתי אתו בנקודה מסויימת על אם הדרך“). ואכן, אם יש בכלל יסוד לדבר על השפעת אחד הפילוסופים המערביים על מי"ב כהוגה, יש להזכיר בקשר זה את שופנהואר ולא את ניטשה.

במאמריו ורשימותיו שבקבצי „צעירים“ הראשונים מופיע מי"ב כשואל ולא כמשיב, וגם הגדיר עצמו כזה. לבי"בו של חשבון עולמו התבטא אז בהפיכת המימרא התלמודית על יחס-הגומלין שבין הקבוע והמקובל לבין הטלת ספק בהם, בלשונו: „ברי ושמא — שמא עדיף.“ הוא סירב לקבל ולקדש דעות מוקדמות ופתרונות מוכנים בשאלת ישראל. פולמוסו עם אחד העם (שהיה ונשאר כהוגה מכובד עליו ביותר) והסתייגותו מן הציונות הרוחנית כמו מן הציונות המדינית, מצאו כאן ביטוי נוקב. כדוברם של ה„צעירים“ (אם גם רחוק היה מלהיות „דובר“ ותמיד רק דיבר מנפשו ואל נפשו) עורר מאז ומתמיד הסכמה נלהבת והתנגדות עזה במידה שווה.

ביצירותיו הבלטריסטיות הפתיע מי"ב את הקוראים שהכירוהו מקודם בעיקר כסופר לוחם. סיפוריו הראשונים של מי"ב מתארים-ממחישים שני דורות בישראל: דור האבות שמעונם, משכנם ומבצרם היא העיירה היהודית, והם מתוארים-משורטטים על ידו טיפוסים טיפוסים, כשעלילת חייהם השלימה נמסרת בקווים מעטים ובקיצור נמרץ; ולעומת אלה — דור הבנים, הכואבים את כאב היותם בנים אובדים של האבות ההם הכורעים תחת עומס סבל הירושה. הרושם היה ניכר, אם גם חידושם לא הוכר מיד.

ז

באוגוסט 1899 הכיר מי"ב בברלין את רעיתו-לעתיד, רחל לבית רמברג (אביה, יעקב רמברג, חובב לשון עבר וספרותה, יהודי ליטאי שעבר לגור בוורשה, שלח את בתו הבכירה, בת העשרים, שאך זה עתה השלימה לימודיה ברפואת-שיניים, להשתלמות בברלין, ובידה מכתב-המלצה ממנו אל הסופר המפורסם), ובאפריל 1902 התחתנו. החופה הועמדה בעיר קאזאטין, ברוסיה, הנמצאת בערך באמצע הדרך בין עיר חותנו לבין עיר אביו, והאב, הרב, שלא ראה את בנו מאז יציאתו למערב, ערך את הטקס. משם נסעו בני-הזוג לדובובה ומי"ב חידש זכרונות נעוריו במקום התרחשותם. התעוררותו לכתוב גם בשפה היהודית המדוברת, באידיש (אשר חלק מיצירתו, בעיקר סיפורים וציורים נכתב בה, בסמוך לכך — דברים בלתי תלויים ביצירתו העברית), היתה אחת התוצאות המוחשיות של הביקור הזה. את כלכלת ביתם לעתיד (בין הערים השונות שחשבו להתיישב בהן היתה גם ירושלים, אך לא איסתייע מילתא) אמרו לבסס רק באופן חלקי על פירות כתיבתו ובמידה רבה על עבודתה של האשה במקצועה (וכדי לסייע לה בכך למד מי"ב,

בשנתו האחרונה בכרליון, טכנאות עשיית שיניים כעבודת-עזר — בעצם רק להלכה, למעשה לא עסק בזה, עד כמה שידוע לי הדבר). כשהחליטו לבסוף להתיישב בברסלאו, העיר האוניברסיטאית הראשונה שלו, הסתבר להם מהר, כי טעו בחישובם, ועד שהפרקטיקה של הרופאה החלה ממש לשאת פירות עברו שנים, ולאורך אותן השנים שלטה גם בביתם, כאורחת-קבע עוד מן הימים שעברו, המצוקה.

המחצית הראשונה של חיי נישואיהם, השנים תרס"ב-תרע"א, שנות ברסלאו, עברה אם כן על הזוג ברחקות רבה, מה גם שתקוותיו הצנועות ביותר להשתתפות כלשהי בראגה לקיום המשפחה נתברו אף הן. שמו ורושמו בספרות העברית גדלו והתרחבו; עיתונים וכתבי-עת, חדשים לבקרים, ביקשו ממנו מפירות עבודתו, אך מרבית העורכים הוכיחו עצמם חיש-מהר כנוהגים קלות-ראש בתרומותיו הספרותיות, ללא הקפדה על הטכסט שיצא לעתים קרובות ביותר פגום ואפילו מסורס, ואשר לשכר — לא שמרו ברובם אפילו על שמינית של הגינות. נשתמרו עשרות מכתבים שלו, אל מתיסודו, שבהם מתוארת האכזריות ואי-ההבנה מצד מו"לים ועורכים — ממש, לא ייאמן כי יסופר, והנה עובדה.

כשאנו נזקקים לסיפור חיי מי"ב אין מנוס מלהזכיר זאת — ולו רק מטעם זה, כדי להסביר כיצד קרה הדבר, שתוך כדי העשור הזה, הפורה לכאורה כל כך, הגיע לידי התיאשות גמורה מן הספרות וחלקו בה וגמלה אצלו ההחלטה לפרוש ממנה.

המעבר לברסלאו הביא אתו גם ניתוק גמור מיחסי חברות שלא כעיר הבירה של גרמניה שהפכה והיתה גם למוקד הספרותי של המהלך החדש, היתה ברסלאו ונשארה עיר פרובינציאלית, ללא חיי-תרבות עצמאיים. ואשר ליהודי העיר לא נטו לקבל ומה גם לכבד ביותר את הבא מן החוץ. מאידך גיסא, הבדידות וההסתגרות מאונס, נוסף לתנאים החומריים הקשים, הנחילו לו נכס אחר: פנאי! העשור הברסלאואי היה בשביל מי"ב כאילו יום-עבודה אחד ארוך, יום כולו הגות ויצירה

כמספר הגיע מי"ב בתקופתו זו לבגרותו האמנותית. כמעט ולא הוסיף עוד על סיפוריו מחיי „הבנים“ (שהאבטיפוסים שלהם היו בני-גילו והוא אחד מהם), אלא התרכז יותר ויותר בנושא העיירה ואנשיה אשר „בין החומות“, שלמד לתארם, אם אפשר להתבטא כך, באובייקטיביות פנימית, כלומר תוך כדי אותה הגישה שהגדירה — מבחינת הסופר — כ„כיבוש הסער“. הקובץ „משני עולמות“ (תרס"ד) מציין כבר את המעבר לגיבוש סגנונו זה, שהגיע לשלימותו בקובץ „מהעבר הקרוב“ (תרס"ט). מבין סיפורי הקובץ השלישי („מעמק החיים“, תרע"ב) יש להצביע במיוחד על ענף נוסף ביצירתו: סיפורי כפר. ככתבו באידיש (מי"ב קרא להם במקובץ בשם „יודישע כתבים פון א ווייטען קרוב“) שנכתבו כולם בתקופה זו, ורובם דברי סיפור, ציור ותיאור (כולל גם כמה מעמדים דרמטיים), הסיבה היא, באופן בלעדי, פְּנִימִי-עִירָתִית, והגישה פנימית וישירה כאחת. נסיונותיו אלה של מי"ב, בלשון האם, שווי-זכויות הם לאלה שבלשון-האב, אך הם נשארו בלתי-ידועים כמעט, הספרות האידית לא קיבלה אותם כל עוד חי העם שלמענו נכתבו — ומי"ב משך ידיו מרשות-כתיבה זו עוד לפני שגמר אומר לפרוש מן העברית.

אשר למאמרים — בתקופת ברסלאו הופיעו עשרה קונטרסים נוספים שלו, מהם ארבעה — במסגרת „צעירים“ — חלקם המשך הוויכוח עם תיאורטיקני היהדות בכלל והציונות בפרט („דין ודברים“, „טרס“ב; „בחומר וברוח“ ו„מימי המעשה“, „טרס“ח; „מימין ומשמאל“, „טרס“ט); חלקם בנושא הספרות, סופרים וספרים („בספר“, „טרס“ז; „שירה ולשון“ ו„פרי ספר“, „טרע“א); חלקם דברי הגות ופרווה לירית („מאמרות“, „טרס“ג; „ערביים“, „טרע“ע). בהכללה אפשר אולי לומר, כי גם פה חל שינוי מסויים לגבי מאמריו הקודמים, אך שינוי יותר בנעימה מאשר בכיוון.

לצד הסיפורים והמאמרים טיפח מי"ב למן ימי ברסלאו ואילך ענף ספרותי שלישי — חשוב ביותר במסגרת כלל יצירתו: חידוש אגדות-המופת שנוצרו בישראל במשך כל תקופות ההיסטוריה הדתית של העם וסיפורן מחדש בלשונו שלו. אך מן היצירות האלה, שהגיעו בסוף ימיו עד למספר כולל של שמונה מאות, לא נדפסו אז אלא כמה עשרות ולכלל כינוס לא הגיעו.

בימי ברסלאו הנ"ל עסק מי"ב לאורך כל הזמן עוד בענף רביעי בפעלו: חכמת ישראל. המדובר לא רק בהנחת יסוד לארכיון האגדה שלו ולעבודות טקסטואליות בספרות התלמוד בעיקר, אלא גם באותו גילוי מרחיק-לכת בחקר קדמוניות העם ואמונתו, המרומו בכותרת ספרו הגדול „סיני וגרזים“ שנתפרסם רק אחרי מותו.

לכל הפירות הללו של „יום העבודה הארוך“ יש להוסיף את יומניו (שנכתבו על-ידו בגרמנית, ועיקרם נכתב בימי ברסלאו, והם מהווים כעין ספר בפני עצמו) והתכתבות עניפה, בעברית בעיקר, עם סופרים ועורכים, ובמידה לא מבוטלת עם חוקרים, ועם מתי סודו (למעלה מ-2000 מאגרותיו נאספו עד כה ושמורות בארכיון „גנזי מיכה יוסף“, יחד עם כ-3000 אגרות אליו). כברסלאו החלה, בין היתר, חליפת המכתבים הרצופה עם ש"א הורודצקי, חוקר החסידות שהיה לחסידו של מי"ב (היכרותם האישית חלה מאוחר יותר). פעם אחת-יחידה היתה פגישה פנים-אל-פנים עם אחד הנאמנים הספורים: י"ח ברנר, שהתייחס אל מי"ב כתלמיד אל הרב, שהה יום אחד, כאשר עבר מלונדון ללוב, במחיצתו של מי"ב, ויום זה (3.2.1908) לא נשתכח מליבות שניהם

ח

המעבר לברלין (בשנת 1911), מקום שבתו בעשור האחרון של חייו (בפרבר פרידנאו, שנהג לקרוא לו בשם עברי: נוה-שלום), נעשה לפי תכנית מחושבת: האשה תפסיק את עבודתה הרפואית ותקדיש להלן את כל עיתותיה למטרותיו שלו; ואילו הוא יסלק אט-אט את עבודתו הספרותית, כעיונית כסיפורית, ויפנה אל שדה הכינוס (של אגדות ישראל) והמחקר (של קדמוניות ישראל ואמונתו). שני אישים עזרו לו בהכנת הקרקע לכך (כשבידי מי"ב לא היו כל אמצעי קיום משלו): מוריץ היימאן שהשכיל לעניין בו קבוצה של נרבנים שיאפשרו למי"ב במשך שנים מספר להחזיק מעמד כדי לקדם תכניותיו (התומכים האלה נשארו לגביו עלומי-שם, אך לימים נודע כי היו ביניהם הכלכלן והמדינאי ולטר ראטנאו, המו"ל סמואל פישר, הבנקאי גיימס סימון, עורך-הדין והסופר מרטין ביראדט) ומרטין בובר, שהמליץ על הפרוייקט האגדי הראשון של מי"ב בפני מו"ל גרמני נודע בפרנקפורט. תוך כדי הכנת הקרקע להוצאת קבצים אלה בלשון הגרמנית נתגלה כוחה של אשתו רחל כמתרגמת, ובמרוצת השנים, בחייו ואחרי מותו,

הופיעו בתרגומיה — שללשונם יצאו מוניטין — כעשרים קבצי כינוס של מי"ב וגם מבחר יצירתו הבלטריסטית מעברית ומאידיש.

התקופה עצמה — אותו עשור אחרון — מתחלקת לשלוש תת-תקופות: שלוש השנים שלפני מלחמת העולם הראשונה, ארבע שנות המלחמה, ושלוש השנים שלאחריה.

שנות תרע"א-תרע"ד הוקדשו בחלקן לנסיון להוצאת כל כתבי מי"ב בעברית (במסגרת חברת „אחיספר“, ברלין-ורשה, מיסודו של החוקר ש"י איש-הורוויץ והמבקר פ. לחובר, אחד מחסידי מי"ב ולאחר ימים נושא-כליו ממש). ההוצאה הזאת צריכה היתה להמחיש את העובדה שהסופר ראה את תפקידו כסופר עברי כנגמר. ואמנם הופיעו שני הכרכים הראשונים וכולם חידוש לקורא העברי: „מאוצר האגדה“ (חלק א-ב; ברלין תרע"ד). התפרצות המלחמה מנעה את ההמשך והקשר נותק. באופן מקביל ניגש מי"ב להתקנת ספר הכינוס הראשון שלו בגרמנית, הוא אוסף של טכסטים בלתי מעובדים, מדרשיים בעיקר, בשם „אגדות היהודים למקרא“. שני הכרכים הראשונים — „מימי בראשית“ ו„האבות“ הופיעו (בשנים 1913-14). המשכם של אלה נפסק אף הוא, עקב המלחמה, כי המו"ל חשש מהפחתת קוראים. גם הוצאת החוברת האחרונה של „צעירים“ חלה בזמן ההוא: „חורב“, עיונים בדת (תרע"א).

באותן השנים הכיר את ש"א הורודצקי, שהתיישב אז בברלין, גם כאופן אישי, וכן את חיים טשרנוביץ („רב צעיר“) שידידות נתקשרה ביניהם. אחרון הסופרים העברים שביקרו אצלו לפני פרוץ המלחמה היה יעקב פיכמן. לא מעטים ממעריציו מהמחנה העברי ביקשו את קירבתו ולא העזו. ז. רובשוב (ש"ז שז"ר) מתאר בזכרונותיו באופן נרגש ומרגש „פגישה אילמת“ כזאת עם מי"ב כספרייה היודאיסטית של הקהילה המקומית שלשם נקלעו שניהם. אשר לסופרים ומלומדים גרמניים התיידד אז עם כמה אישים מכין בני חוגו של מוריץ היימאן: המשורר אוסקר לרקה, המספר ובונה-כינורות יוליוס לוין, הצייר אמיל אורליק, הגרפיקאי אמיל רודולף וייס, האפיקן אמיל שטראוס. כמו-כן התקרב אל המורחן הנודע הוגו וינקלר, מנציגי האסכולה הפאן-בבלית, שהתרשם ממחקרי המקרא של מי"ב, שהראה לו מהם בכתב-יד.

המלחמה הביאה אתה ניתוק גמור ממרכזי העברית. גם תנועתו הוגבלה בהיותו בעל דרכון רוסי — „אזרח מדינה אוייבת.“ באותן השנים נתערערה בריאותו, אם גם לא היה מודע לכך, וכאשר קומץ ירידים הפתיע אותו בביקור מאורגן בביתו ביום מלאת לו חמישים שנה (1915), יכול היה לרגע קט להשלוח עצמו כאילו משאת-נפשו עומדת להתגשם. ואמנם, בעיצומן של שנות צימצום ומתח אלה הושיט לו בית-ההוצאה המכובד ביותר בגרמניה של אז, „הוצאת האי“ (אינול-פרלאג) יד וקיבל לרפוס את מפעלו האגדי השני, תרגום אסופת הבדייה, הלגנדה והסיפור העממי העברי בשישה כרכים („באר יהודה“ — דער בורן יודאס). עד סופה של המלחמה הופיעו שלושה כרכים, ובכמה מהדורות. למעשה, היה ספר הכינוס הראשון („אגדות היהודים“) קשור — קשר של מקורות — למחקרי התנ"ך שלו, ואילו האוסף השני („באר יהודה“) קשור היה במחקרי התלמוד, שעסק בהם בשנים שלפני-כן, וגם במחקרי הברית החדשה שהעסיקו אותו במידה הולכת וגוברת בשנים ההן. נציין עוד, כי בתקופה זו —

ולאו דוקא בעטיין של נסיבות-החירום ששררו בעולם — לא הוסיף על נחלתו העברית הקיימת אף שורה אחת. יום-העבודה שלו היה מחולק בין העבודה על „באר יהודה“ — עבודה משותפת עם אשתו כמתרגמת — ובין המחקר במקורות הנצרות. ההנחות הנודעות שלו על זיהותו של ישו ההיסטורי (בדמות ישו בן חנן, נביא אחרית הבית השני, שסיפורו מובא אצל יוספוס) ועל מוצאו של פאולוס מן הגויים ולא מן היהודים, נתגבשו בו אז ואמר להקדיש לפירוטן את ימיו הבאים.

ט

שלוש השנים הבאות (איש לא פילל שהיו הן שארית-הזמן שההשגחה הקציבה לו) אמורות היו להביאו, זו הפעם הראשונה בחייו ועל-פי מתכונת מוכנה מראש, למטרה מסויימת מאד. הוא אמר להשלים בהן את הוצאת ספרי-הכינוס הלוועזיים שלו ולהתחיל בפיתוח ובביסוס הכתבים המדעיים שלו, שיסודם רוויזיה של שני קונפליקטים היסטוריים-דתיים של היהדות מול השומרנות (במחקריו ל„ברית הישנה“) ושל היהדות מול הנצרות (במחקריו לברית החדשה). אך הגורל התערב בדבר, בשלחו עליו, בעת ובעונה אחת, ברכה בלתי צפויה ופורענות ממיתה. בשנת 1918 הופיע במערב כוכב גדול מבעד לערפילי הספרות העברית: המצינאט אברהם יוסף שטיבל, שהיה אחד החסידים המושבעים של מיי"ב העברי. הוא התקשר עם הסופר והבטיח לו הוצאת כל כתביו המקובצים וברוב פאר, והכל לפי תנאיו, כולל ה„קאפריסות“ של מיי"ב, אך בתנאי אחד: שיחזור אל הספרות ויעניק לה יצירות חדשות... הפיתוי היה עצום, ובלא ספק גם ענה לכיסופים נסתרים, נדחקים שבלבו של מיי"ב, ששמורות היו בו עד גדותיו דמויות וקורות שצעקו ממש לגאולתם בידי היוצר.

תוך כדי שלוש השנים האלה כתב מיי"ב את השיכבה האחרונה, המיתית, של יצירתו הסיפורית — הלא הם שלושה הרומאנים הקצרים „בסתר רעם“, „בית תבנה“ ו„גרי רחוב“, ואת גולת-הכותרת של פעלו זה, את הרומן-הפסיפס „מרים“, שגמר אותו יומיים לפני מותו. אפס מפעל עריכת הכתבים, שנעשה לפי רצונו והכרתו, תבע ממנו גם השלמות מהותיות הן ברשות המאמר והרשימה, ובעיקר בשדה האגדה. ואמנם, ספרו „מאוצר האגדה“ הורחב עתה כדי תוספת של שליש ויותר והפך למערכה שלימה בכתביו: „צפונות ואגדות.“

עריכת הכתבים והתקנתם הסופית, תוך כדי הכנסת שינויים למאות וחיבור מעברים ודברי-קשר בין קטע לקטע, היתה עבודה מפרכת ודורשת זמן וכוח שבעצם כבר לא היו לו, אך הוא עמד בכך, בשארית כוחותיו ממש. עזר לידו, מטעם בית-ההוצאה ולפי צו לבו, הסופר פ. לחובר שעשה לשם כך כמעט שנה כברלין. אמנם, ההדפסה — של עשרים ספרים — התארכה, בסופו של דבר, כדי חמש שנים, אך מיי"ב ראה עוד את שני הספרים הראשונים בדפוס וסמך ידיו על המפעל. לאחר-מעשה אין להשיג כיצד הספיק לו הזמן; אך עובדה היא, שנמצאו לו השעות להמשיך גם בשני מפעלי-הכינוס שלו בגרמנית (כי גם הראשון, שהופסק ערב המלחמה, נתחדש), ומדי פעם להוסיף רשומות ביומנו המדעי המיוחד שניהל במקביל ליומנו האישי, וגם להכין לדפוס ולהוציא, בשני ספרים, את המאמרים והסיפורים הבודדים שחיברם בגרמנית.

בקיץ 1920 הגיעה אליו — באיחור של שנה — הבשורה האיזמה על חורבן עיירת נעוריו דובובה בפרעות פטליוורה ומותו של אביו, הרב הקשיש, ואחיו הצעיר מנדל על קידוש-השם. המכה מוטטה אותו, אם גם המשיך בעבודתו ללא

ליאות. לאסון הלאומי, שפגע בו אישית, נתן ביטוי בפרקי „קינים והגה והיי“, כעין קריאה למרד נגד ההשגחה העליונה (וכעין חזות-מראש של השואה הגדולה שאיימה על עמו כעבור עשרים שנה לאחר-מכן), ולתוגת-נפשו — בפתיחה של הספר האחרון של „מרים“, אחרון ספריו. כאשר שהה בשנת חייו האחרונה, בפקודת הרופא שלו במעון-קיץ, השיגתו הידיעה על מותו של ברנר, מישנה-מהלומה שהלמה אותו. בתשעה לחשוון תרפ"ב נפל למשכב בהתקף-לב וכעבור עשרה ימים נפטר. בן חמישים ושש היה במותו (י"ז חשוון תרפ"ב — 18.11.1921). קברו בבית העלמין היהודי בברלין-וייסנזיי.

•

מ"ב מת בביתו, ביום שישי, בשעת-צהריים, ושעה קלה אחרי הפטירה באו לדירתו, לבקר אצל החולה, כפי שחשבו, ח. נ. ביאליק (שרק שבועות מספר קודם-לכן, עם יציאתו מרוסיה, התוודע אישית אל מ"ב) ו, רב צעיר (שגם הספיד אותו וערך את סדר צידוק-הדין). עוד באותו היום תיכננה אמי, יחד אתי, שהייתי אז בן י"ח, את הקווים הכלליים וראשית הצעדים לגאולת עזובנו. העבודה, עבודת-חיים לה ולי, נמשכה חמישים שנה. אמי מתה לפני השלמתה, שלושים וארבע שנים אחרי מות בעלה עליה ובשנת ה'77 לחייה (30.12.1955). קברה בתל-אביב, בבית-העלמין נחלת-יצחק, על שמו של מ"ב נקראו כמה רחובות בערי הארץ, וכן מושב-עולים בהרי יהודה, בשם שדות מיכה (נוסד ב'1955).

•

במהלך חייו של מ"ב כמעט ואין מקום למאורעות מסעירים ששינו פנים וכיוון. הבגרות המוקדמת שקפצה על הנער עם מות אמו עליו, ותודעת גזר-הדין שנגזר גם עליו, בהיודע לו באחרית-ימיו על רציחת אביו הקשיש ואבדן הקהילה שגדל בה — שני התאריכים-העובדות האלה הפותחים וסוגרים מהלך חייו, ייחשבו לביאוגרף שלו כסמלים, המסמנים נקודת-מוצא ונקודת-סיום בפגישתן הסופית. אפשר עוד להביא את זכרון הניתוק-בכוח מעל אשת נעוריו, שנכפה עליו מן החוץ, ואת עזיבתו, מרצונו ועל-פי החלטתו הוא, את ארץ מוצאו על מנת שלא לשוב אליה עוד (והוא כבן כ"ה) — כשני חתכים בקוו דרכו האישית, אך מחוייבי מציאות חיי-כשליחות. בוודאי, אין להסיח דעת מן הרקע התקופתי, של שלהי מאה וראשית מאה. תמורת-עתים היתה זו בדברי ימי התרבות והמחשבה, מקופלת בתוך מהפיכה חברתית ולאומית, שהתפוצצה במלחמת-העולם הראשונה — עם ההשלכות על הפרט, היוצר, ההוגה, הכואב. ועל אחת כמה וכמה — לגבי עברי כמוהו — השפיעו התמורות הגורליות שחלו בתולדות תפוצות ישראל, וריב הרעות בנסינות למצוא פתרונות לשאלה הלאומית ולחידוש נעורי העם על אדמתו — אשר מ"ב לקח בהם חלק פעיל; מושפע (בעצם:מוטרד) ומשפיע (בעצם: מזהיר) כאחד. ואולם, התמורות והשינויים הריאליים בחייו היו פנימיים, התרחשו בתוך נפשו והתבטאו בפרי רוחו. הוא למד לאורך כל ימיו. מן ה„חדר“, דרך קריאה עצמית ראשונה, ככל שידו השיגה, ועד ל„ישיבה“; מראשית הכתיבה והתגובה על ספרות הזמן, דרך האוניברסיטאות, והתעמקות בספרות ובהגות של המערב, הקלאסית והמודרנית. ובעשרים שנות חייו האחרונות — תוך כדי התנורות הולכת ומתאכזרת מקריאה

חיצונית כלשהי, והתעסקות הולכת ומעמיקה במקורות, בספרות הרבנית על פינותיה הנידחות, ובספרי חוקרי קדמוניות האמונה; הקנייה-לעצמו של ידע עברי מקיף ללא-דוגמא כמעט, שהכשירו לתהות על השרשים ולקרוא בין השיטין.

ובסימן זה יש להבין את כתביו — על רב-גוניות שלהם, שהיא במידה רבה רק למראית-עין. כי אפשר לראות בו בעל-אגדה מראשיתו, שממנה, מן האגדה, נבזק אפילו בכתביו הפובליציסטיים, שלא לדבר על חלקה בדברי ההגות והסיפורים שלו. כיוצא בזה יש למצוא את המספר-העד שבו בכל התבטאויותיו שבכתב, השואבות, אם במפורש ואם בין השיטין, חזור ושואב מבאר זכרונותיו. מידת המבקר שבו, שאינו פוסק לשאול, השואל תמיד ומשיב תוך כדי העלאת שאלות, מתגלה בביקורת הלאומית והתולדתית שלו, והדיה נשמעים היטב גם בסיפוריו ואפילו באגדותיו. ושוב, את התגליות התולדתיות שלו, שבספריו המדעיים-ההיסטוריים, אי-אפשר שלא להגדירן כשירה צרופה. חיי מי"ב ויצירתו היו זהות אחת ומשנת-הגיון אחת.